

"דבר" (1925 – 1996) – עשרה "אבות מייסדים"

מרדכי נאור

ברל כצנלסון – "המייסד והעורך הראשון"

עשרות שנים, מאז פטירתו הפתאומית באוגוסט 1944, והוא בן 57, התנוססה סמוך ללוגו של "דבר" השורה: "המייסד והעורך הראשון: ברל כצנלסון". ואכן, "דבר" היה יציר כפיו של ברל, והוא שימש כעורכו מרגע לידתו (של העתון) ועד פטירתו (של ברל), אף שבפועל לא עשה זאת בשנותיו האחרונות כבראשונות. ברל כצנלסון (1887-1944) היה מאנשי העלייה השנייה. לא קל להגדירו: מנהיג פועלים, איש רוח, הסמכות הרעיונית והרוחנית העליונה של תנועת הפועלים הארץ ישראלית, עורך. קשה לתארו

ישיבה משותפת של מערכת "דבר" והוועד הפועל של ההסתדרות, ביום הופעת הגליון הראשון, 1 ביוני 1925. למטה מימין: ברל כצנלסון. יושב שני משמאל: מזכיר ההסתדרות דוד בן גוריון

בן 71 היה במותו. במרוצת עשרות שנות חייו הופיע מדי יום (פרט לשבתות ולחגים [ובהם האחד במאי] ולתשעה באב – בשנותיו הראשונות), השפיע, נאבק ושרד משברים לרוב. היו ימים שהיה העתון החשוב ביותר ביישוב היהודי בארץ ישראל. אחר כך החלה קרנו יורדת למרות אין ספור הניסיונות שנעשו להחזירו לדרך המלך. באחרית ימיו אף שינו את שמו – בכחינת משנה שם משנה מזל – והוא הפך מ"דבר" ל"דבר ראשון" – וללא הועיל. ב־21 במאי 1996 ראה אור הגיליון האחרון של "דבר ראשון".

בעמודים הבאים אנו מבקשים לעמוד על דרכו ואופיו של "דבר" בעשרות שנותיו הראשונות, באמצעות הכרה עם עשרה "אבות מייסדים", שהטביעו חותם עמוק על העתון. לא במקרה הלכנו לימים רחוקים, ולעורכים ועתונאים שאינם עוד איתנו. ממשיכי הדרך והצעירים יותר, אלה שעשו את העתון בשנותיו המאוחרות יותר, יצטרכו להמתין להזדמנות נוספת, כדי שגם חלקם יתואר. ובכל זאת, לא נוכל שלא להזכיר את תרומתה הגדולה של תנה זמר, עורכת העתון בשנות ה־70 וה־80, ששמרה במשך שנים ארוכות על הגחלת שלא חכבה, ועם סיום תפקידה העבירה את העתון לידי עורכים צעירים יותר.

אנו ערים לכך, שהרשימה המצומצמת שלפנינו עושה עוול למספר לא מבוטל של אנשים, שהירכו לתרום ל"דבר" ולעתונים שצמחו לידו וסביבו, כמו גם לשאר מפעלי העתון, כדוגמת הוצאת הספרים. אנשים כמו דב סדן (שטוק), מיכאל אסף, יצחק יציב, רחל כצנלסון, אריה נבון, נתן אלתרמן, אליעזר שטיינמן, יצחק בן דור ואחרים, הביאו את העתון בדור הראשון והשני שלו לגבהים ניכרים, והרשימה ארוכה.

סגירת "דבר" היתה יום עצוב לעתונות הישראלית. אמנם, מדי פעם מגיעות ידיעות כי עדיין יש סיכוי שהעתון יראה אור מחדש. בתקווה שנס זה יתרחש, נפנה אל עשרת האבות המייסדים, כדי לעמוד על הכוונות והאופיינום שלהם, ושל העתון שהם עשו החל מאמצע שנות ה־20 ועד לשלהי שנות ה־60.

כעתונאי, ובכל זאת הוא היה מראשי העתונאים בארץ רוב ימי המנדט הבריטי וערך להלכה (וחלק ניכר מהזמן גם למעשה) את היומון החשוב ביותר ביישוב.

מאז הוקמה ההסתדרות הכללית בשלהי 1920, רצה ברל להקים בעבודה יומון, אך הדבר לא נסתייע מספר שנים, בגלל אילוצי תקציב ועוד יותר מכך בשל מאבקים פנימיים בין מפלגות, אחדות העבודה, לבין המפלגה השנייה בהסתדרות — הפועל הצעיר — על מבנה המערכת, בעיות אישיות וסיבות נוספות. מסכת ההקמה המסובכת, והמייאשת לפרקים של "דבר" מתוארת בהרחבה בספרה של אניטה שפירא, "ברל".

אף שמדובר היה בעתון תנועתי, פוליטי ומוגדר, האמין ברל כצנלסון שהעתון שהוא יעמוד ראשו יהיה איכותי וקריא. כשלושה וחצי חודשים לפני הפועת הגיליון הראשון, פרט את "אני מאמין" שלו:

מגמתו של העתון הריהי מגמת פניו ומפעלו של ציבור הפועלים בארץ. לה יעבוד ועליה יילחם... אולם אין הוא תלוי בשום מוסד ואין הוא כפות לשום מפלגה, כהסתדרות עצמה... העתון יהיה אינפורמטיבי וחינוכי. משאת נפשו ורוות את צמאון הפועל לידיעה ולמשכבה...²

ידידים ויריבים הוכיחו לברל כי סיוכיי העתון הצלחתי קלושים. יש לזכור כי בשנת הפועתו, 1925, חיו בארץ ישראל רק כ-130 אלף יהודים, רק חלק מהם קורא עברית, ושני ימונים ותיקים למדי, "הארץ" ו"דואר היום" שלטו בשוק העתונות, ואף הם התקיימו בקושי. ברל לא נבהל. הוא האמין שכוחה של הסתדרות העובדים, שכראשה עמד בימים ההם המזכ"ל הנמרץ דוד בן גוריון, לצד האיכויות שהעתון יתן לקוראיו, יהפכו את העתון לספור הצלחה.

עד מהרה התברר שהצדק היה איתו. תוך תקופה קצרה הגיעה תפוצת "דבר" ל-4500 עותקים, יותר מתפוצתם המשולבת של "הארץ" ו"דואר היום". ההצלחה נבעה לא רק מהעבודה הארגונית שהשקיעו ההסתדרות, מוסדותיה ומשקיה החקלאיים, שחתמו על מספר גדול של עותקים; אף איכותו של העתון דיברה בעדו. ברל הצליח לגייס למערכת ולכתיבה קבועה בעתון סופרים, משוררים, מחנכים ואינטלקטואלים בארץ ובעולם, לצד שיתופם של אנשי עבודה, הרושת ושדה. אנשים שחיו בארץ ובגרו בה משנות ה-20 עד לאחר קום המדינה ראו ב"דבר" מוסד חברתי-תרבותי לא פחות מאשר עתון. גם הצד העתונאי נשמר, אם כי במשך שנים היה העתון יותר בימה פובליציסטית מאשר מקור לידיעות חדשותיות.

"דבר" היה מעין העתון הרשמי של מוסדות היישוב, ובוודאי של הסתדרות העובדים, אך הוא נקט לא אחת מדיניות עצמאית. כך למשל, לא חשש לתקוף את הבריטים, למגינת ליבם של ראשי הסוכנות היהודית ("הממשלה שבדרך"), מבכירי ההסתדרות, בעבר, בעצמם. ברל ואנשי המערכת שמסכיבו ראו עצמם "מגויסים", אם כי שמרו על מידת עצמאות לא מבטלת.

הסתדרות הכללית של העובדים והעובדות בארץ ישראל

תחילתו של עיתון "דבר" ב-1925

Table with financial data for the Histadrut, including columns for 'הון', 'אגרות', 'הוצאות', and 'אגרות'.

לעתונות

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

סלרמות

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

מספרים

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

מספרים

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

מספרים

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

מספרים

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

מספרים

היה זה עיתון פועלי ארץ ישראל, שהיה ראשון העיתונים העבריים בארץ, והוא נוסד ב-1925 על ידי דוד בן גוריון...

"דבר" ראשון באמת, 1 בינוי 1925

אניטה שפירא סבורה כי לאחר שנים אחדות של עריכה "התעייף" ברל כצנלסון. בתחילת שנות ה-30 החל העתון לפרסם מדורים "קלים" יותר, תצלומים, תרגומים סיפורים מהעולם ועוד, כיוון שאלה נדרשו על ידי הקוראים. ברל לא היה שלם עם קו זה. "יש להניח שחש אכזבת מה מילד שעשועיו", כתבת אניטה שפירא. "יותר משחינך את ציבור פועלי ארץ ישראל לדרכו של

ברל מדלג על שישה כסאות, שעליהם נכתב: הוועד הפועל של ההסתדרות, הדיקטטוריון של הקק"ל, הקורטוריון של האוניברסיטה העברית, הנהלת "ניר" (חברה כלכלית הסתדרותית), מרכז מפא"י והמרכז לנוער. הכותרת אמרה: "העורך ממחר לידבר..."

ואולם אין לטעות: ברל המשיך להיות עד מותו מעמודי התווך של "דבר", אף כשהיו לו מחליפים כגון משה בלינסון וזלמן רובשוב (שז"ר). מאמרו הארוכים היו נקראים בשקיקה והשפעתו על העתון נמשכה גם כשהעביר את כובד משקלו לתחומים אחרים, כמו הקמת הוצאת הספרים "עם עובד" בתחילת שנות ה-40. הוא זה שהביא ל"דבר" אנשים צעירים ומוכשרים, בתפקידים לא מקובלים בעת ההיא, כמו נתן אלתרמן לכתובה אקטואלית מחזרות ואריה נבון לצירי קריקטורות. ברל העריך מאוד את השניים. נכון היה הקריקטוריסט הראשון בארץ שהועסק במשרה מלאה. אשר לאלתרמן, ברל הביאו ל"דבר", נתן לו לכתוב תחילה ב"תוספת ערב" הקלילה יותר (נראה שסבר כי לעתון הבוקר הרציני אין הוא מתאים), ולאחר שאיבד אותו ל"הארץ" ליותר משמונה שנים, שב וקלט אותו ב"דבר" כשנה וחצי לפני מותו, וזכה עוד לראות את "הטור השביעי" בתקופתו הראשונה.

ברל כצולסון נפטר ב-13 באוגוסט 1944. למחרת הופיע "דבר", כשעמודו הראשון נתון במסגרת אבל. הלווייתו הפכה למפגן אבל והוקרה שהארץ לא ידעה כמותו. אלפים ליוו אותו למנוחתו האחרונה בבית העלמין של כינרת ורובבות המתונו לאורך הדרך. אניטה שפירא מצטטת את הסופר אלכסנדר סנד, שאמר: "היתה זו ההלוויה האחרונה, שאנשים הצטערו בה באמת".

בראייה מפוכחת, ולאחר שחלפו יותר מחמישים שנה מאז נפטר, ניתן לקבוע כי ברל כצולסון היה עתונאי ועורך מן מיוחד, שעבר זה מכבר מן העולם: מנהיג, "רבי" ואיש רוח, שהעתון היה בידו לכלי שבו יצק את רעיונותיו. דבר זה בא לידי ביטוי גם בשיר "על מות",⁴ שכתב נתן אלתרמן כשבוע שבו הסתלק ברל. כששת בתי השיר מתאבלים עליו הספר, הבית (תנועת העבודה) הדגל, הרץ, והכינרת (שלידה החל את דרכו הציבורית. וקרוב למימיה נטמן). העתון, במקרה — ואולי לא במקרה — לא נזכר.

משה בלינסון — "הצופה לבית ישראל"

דומה שמושה בלינסון (1890-1936), שהיה במידה רבה הפובליציסט מס' 1 של "דבר" באחת עשרה שנותיו הראשונות, ושאפשר להגדירו גם כפובליציסט הנקרא ביותר בארץ בשנות ה-20 וה-30, הגיע ל"דבר" בדרך הארוכה ביותר — מבחינה רעיונית ותרבותית — מכל שאר בכירי העתון.

הוא נולד ברוסיה, קנה השכלה גבוהה בשוויץ ובגרמניה והשתקע למשך שנים לא מעטות באיטליה. "אינטליגנט, הניך הבית המתבולל שספג תרבות רוסית ואיטלקית וגרמנית, אך למורשת היהודית הגיע מאוחר, והיא נקנתה לו בייסורים קשים, ומעולם לא ניתנה לו בשלמות", כפי שכתבה עליו אניטה שפירא בספרה

דבר ראשון

דבר ראשון 03-5286156

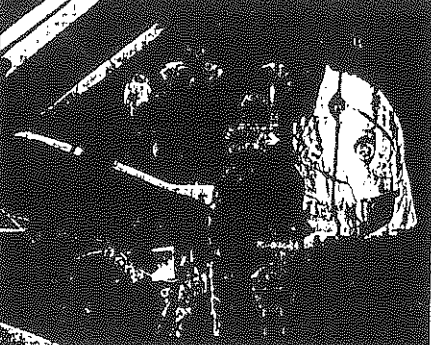
מסד: תשלום 4 ש"ח, חריף 4 ש"ח, דבר 4 ש"ח

כרית: 12 ש"ח, 10 ש"ח, 8 ש"ח, 6 ש"ח, 4 ש"ח, 2 ש"ח

03-5286156

דרישות סוריות חדשות מעכבות השגת הסכם להקמת ועדת המענק

המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות. המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות. המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות.

המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות.

4 שעות התענוג בן-גוריון והושבת במשך נמלת בנג'ל חתנות הרדיו הפירמיות

אנשים קיפסו מעבר לרובם. המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות. המגיל החדש יציג מנגנון חדש של סוריה ויחידות הסכסוך הנוכחיות.

חשש בעבודה: ביטול החתמת חנויות הזוחות בקפיות — פתח ליוץ בחברות

החשש בעבודה: ביטול החתמת חנויות הזוחות בקפיות — פתח ליוץ בחברות. החשש בעבודה: ביטול החתמת חנויות הזוחות בקפיות — פתח ליוץ בחברות.

ניסיון

הניסיון להקים ועדת המענק. הניסיון להקים ועדת המענק. הניסיון להקים ועדת המענק.

חיים ורומן ירים — שיתוף המבזבז סלאמה

חיים ורומן ירים — שיתוף המבזבז סלאמה. חיים ורומן ירים — שיתוף המבזבז סלאמה.

זוד ובעבודה הוצים לבמל עצרות הסיים של החזרות

זוד ובעבודה הוצים לבמל עצרות הסיים של החזרות. זוד ובעבודה הוצים לבמל עצרות הסיים של החזרות.

כל עם העולה על הכימה ההיסטורית, השואף לעצמאות, הרוצה להיות נושא היסטורי ואדון לגורלו, אין לו אלא לקבל את גזירת ההתאבקות הזאת, וישראל פי שבעים ושבעה.¹⁴

בלינסון לא הסתפק בעבודתו העתונאית. הוא היה איש-ציבור ומילא תפקידים מרכזיים במפלגתו (מפא"י), בהסתדרות העובדים, בוועד הלאומי, ועוד. כן שימש כיו"ר הוועד המפקח של קופת חולים הכללית, ייתכן שגם בזכות תואר הד"ר לרפואה שהיה לו, אף כי לא השתמש בו. הוא נפטר באופן פתאומי בשלהי 1936, בגיל 46. מותו הישרה אבל כבד ביישוב. זמן קצר לפני כן נחנך בית החולים החדש של קופת-חולים ליד פתח תקווה, ומוסדות ההסתדרות קראו את המוסד החדש על שמו.

חלק ממאמריו כונס לאחר מותו בשני ספרים: "במשבר העולם" (1940) ו"כדרך לעצמאות" (1949).

זלמן שז"ר (רובשוב) – "המשורר שבעורכי העתונים"

שניאור זלמן שז"ר (1889-1974) היה נציג מובהק של קבוצת אנשי הרוח שהנהיגה את "דבר" בעשרות שנותיו הראשונות. הוא היה סופר, משורר, חוקר החסידות, עורך, חבר כנסת ושר, יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, ובערוכב ימיו – הנשיא השלישי של מדינת ישראל (1963-1973).

הוא אהב לכתוב והירבה לכתוב. כבר בגיל 14 הוציא את עתונו הראשון בעיירה קטנה בפלך מינסק. שמו היה "הירחון", ורובאשאו, כפי שכתב את שמו אז, קבע ללא היסוס כי "העם הישראלי מחכה זה כמה שנים על עתון כזה."¹⁵ ההתמסרות וההתלהבות הספרותית והעתונאית ליוו את שז"ר גם בשנותיו הבאות.

במשך שנים כתב בעתונים יהודיים וציוניים שונים, ברוסיה, גרמניה ואוסטריה. ב-1911 ביקר בארץ ישראל, נפגש עם חלוצי העלייה השנייה כמו ברל כצנלסון ורחל המשוררת, וכל חייו ראה עצמו כאיש עלייה זו. ב-1924 חזר והתיישב בארץ, ונימנה עם חברי הקבוצה המייסדת של "דבר".

מ-1925 ואילך, מהלך שנות דור, היה שז"ר מן הדמויות המובילות במערכת העתון. הוא זה ש"העמיד" את הגיליון הראשון קבע את המדורים ונתן להם את שמותיהם. לעתים כתב את דבר המערכת ומאמרים פובליציסטיים. הוא כתב בשמו וכן במספר כינויים, שהבולט ביניהם היה "מאזנין".¹⁶

בתקופתו של ברל, ובמיוחד לאחר פטירת בלינסון, היה שז"ר מס' 2 בעתון, ותקופות ארוכות אף כיהן כעורך בפועל. כרבים מבכירי "דבר" בעת ההיא, "מעולם לא היה עתונאי במשמע הידוע לנו כיום. רחוק היה מן הטכניקה של העתונאות," כפי שכתב עליו לימים חיים איזק, מזכיר המערכת של העתון. ואיזק ממשיך:

"ברל" ב-1923 קיבל תואר ד"ר לרפואה, אך רופא לא היה מעולם. במקום זה משך בעט סופרים, היה סוציאליסט אך לא ציוני, עד שגוייס לציונות הסוציאליסטית על-ידי שניים מראשי "דבר" לימים – ברל כצנלסון וזלמן רובשוב (שז"ר).

ב-1924 עלה ארצה וכמנהג הימים ההם ביקש להיות חקלאי. לאחר שנה, כשנוסד העתון "דבר", הועיקו ברל כצנלסון לתל אביב. עברית לא ידע; לעומת זאת היטיב לכתוב מאמרים. בשנותיו הראשונות של "דבר" נהג לכתוב את מאמריו ברוסית, והם תורגמו לעברית. אחר כך השתלט על השפה, וכתב ב"דבר" לא פחות מ-2300 מאמרים,⁷ לרבות חלק ניכר ממאמרי המערכת, בחתימה הנודעת דאז – מ.ד.⁸

ככותב, לא היה בלינסון אדם קל. הוא הירבה להתפלמס עם יריבים, ואף עם יידידים שלא קיבל את דעתם. כבר בגיליונות הראשונים של "דבר", ב-1925, הוא התפלמס עם אורי צבי גרינברג לגבי יחס היישוב ותנועת הפועלים שבו לערביי ארץ ישראל.⁹ לעתים היתה כתיבתו מרה. דוד רמז, מראשי ההסתדרות, כתב לאחר מותו, על מגוון כתיבתו: "הוא, בעל הקול הערב, המנהם כיונה, הפך תן. אכן, בקרבו חוברו תן ויונה, או תן וכינור, כדבר יהודה הלוי."¹⁰

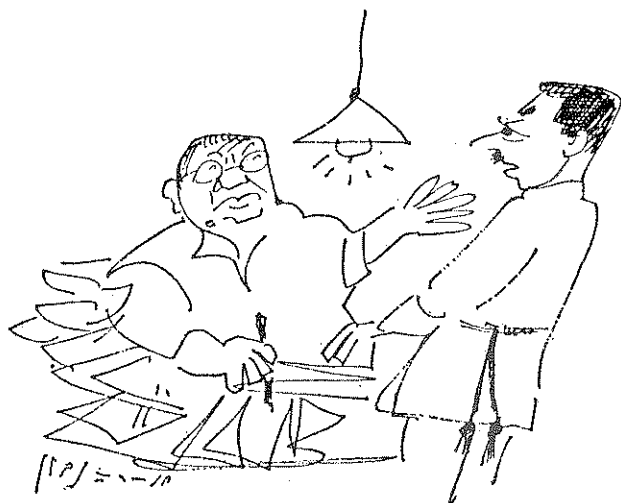
יחד עם ברל כצנלסון הוביל את הקו הרעיוני של "דבר" – עתון סוציאלי-דמוקרטי, או כהגדרתו שלו: "אנו ציונים נאמנים, מדיניים, רחבים. אנו סוציאליסטים מתונים, ריפורמיסטים. אני באופן מיוחד קרוב לסוציאלי-דמוקרטיה הגרמנית [הימים] – לפני עליית היטלר לשלטון]. זהו הקו, אשר עליו אנו שומרים ומחוייבים לשמור."¹¹

ברל כצנלסון העריך את כישוריו האינטלקטואליים ואת יכולתו הווירטואוזית לכתוב בכל מצב וכמעט על כל נושא. "בבהירות ובשלימות של מחשבתו הציונית, ביושר הקו של דרכו בפובליציסטיקה העברית הוא היה יורשו של לילינבלום," כתב עליו. "בעצמת הכאב, בחריפות ההרגשה, בתחושת הסכנות, באי היכולת להסית את הדעת מהן, הוא היה בימינו מה שהיה ברנר לפניו."¹²

את תפקידו של בלינסון בעתונות, ביישוב ובציונות הגדיר ברל כצנלסון במאמר גדול שפירסם ב"דבר" לאחר פטירתו: "צופה לבית ישראל".¹³

לשיאו הגיע לאחר שפרצו מאורעות 1936 ("המרד הערבי"). יום אחר יום כתב את "דבר היום" של "דבר", שהיה מעין המניפסט הרשמי של הנהגת היישוב כלפי חוץ ופנים גם יחד. דוגמה לכתיבתו אפשר למצוא בקטע הלכות מ"דבר היום" שנתפרסם כחודשיים לאחר פרוץ המהומות:

היסטוריית העמים אינה אידיליה. היא התאבקות בלתי פוסקת. ושבעתיים אנו להתאבק העם אשר אברה לו עצמאותו, ועליו לכבוש מחדש את מקומו, והכוחות הקיימים עומדים לו מגד.

מייסדי "דבר" וראשוני באיוריהם של נחום גוטמן ואריה נבון
(לפי כיוון השעון): דוד זכאי (יושב) ומשה שרת(וק), משה
בילינסון, דן פינס, זלמן שד"ר, ברל כצנלסון. באמצע: הרצל
ברגר

בעיני זלמן רובשובי-שו"ר לא היה טעם רב באוסף אבזרים, כמו "סקופים" ו"סטוריס" השייכים לצידודו של עתון עברי בימינו. זלמן היתה העתונאית שליחות ציבור, ותפקידו של העתון היה לחנך ולהפיץ דעת ותרבות, ובעיקר להיות כלי ביטוי פוליטי ראשון במעלה.¹⁷

שו"ר היה מלא חיים, אימפולסיבי, מתפרץ ובעל אמרות שנונות. ב"דבר" הילכו אגדות על רעיונותיו המתפרצים, כמו "עצרו את המכוונות — יש לי רעיון!" ועל כותרות מליציות שקבע בעתון, כמו הכותרת "העולם כמרקחה" שהופיעה באחד הימים הקשים של 1938, כאשר בארץ ובעולם רעמו כלי הנשק, היטלר פלש לאוסטריה ואי שם ברחבי כדור הארץ היתה רעידת אדמה קשה. (לפי גרסה אחרת, נתן את הכותרת דוד זכאי). הצייר נחום גוטמן תיאר בגילוי לב כטיפוס "מרחף": "משקפיו נוצצו בתמהון של אדם שזה עתה ירד מאיזה מרומים."¹⁸ ואילו בעיני איזק היתה לרוחניותו היתרה מעלה דווקא, והוא הגדירו: "המשורר שבעורכי העתונים".¹⁹

לאחר פטירתו של ברל כצנלסון ירש שו"ר את מקומו כעורך ראשי (וכן כמנהל הוצאת הספרים "עם עובד"). בתפקיד זה כיהן חמש שנים, עד שנבחר כחבר הכנסת הראשונה וכשר החינוך והתרבות הראשון. בחמש שנותיו האחרונות בעתון לא הירבה לשהות במערכת, שכן נושאים מפלגתיים ולאומיים העסיקוהו חלק ניכר מהזמן. הוא עשה תקופות ממושכות בחו"ל, השתתף בכינוסים ציוניים ואף נימנה עם חברי המשלחת היהודית לעצרת האו"ם, שהמליצה על הקמת מדינה יהודית ב-29 בנובמבר 1947.

הליכתו מ"דבר" הותירה בעתון חלל גדול, ובמשך יותר מחמש שנים נוהל העתון בידי גוף שנקרא "מזכירות המערכת" ובה 6-5 מבכירי העתון. כל הניסיונות לגייס לעריכת "דבר" עורך ברמתם של ברל ושו"ר לא עלה יפה, והועלתה הצעה אף ל"יבא" עורך מחו"ל.²⁰ לבסוף נבחר עורך מ"תוצרת בית" — חיים שורר.

משה שרת (שרתוק) — "בלעדיו לא אוכל"

משה שרתוק (לאחר קום המדינה — שרת), היה בין הצעירים שבמייסדי "דבר", ומומחה העתון לענייני המזרח התיכון, חדשות החוץ והשפה האנגלית. הוא עבד בעתון שש שנים בלבד, ואילולא עזב, כדי לשמש כמזכירו של ד"ר חיים ארלוזורוב, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית דאז — דרך שהובילה אותו לתפקידים בסוכנות היהודית ובממשלת ישראל, לרבות כהונת ראש הממשלה בשנים 1954-1955 — סביר להניח שהיה יורש את ברל כצנלסון בתפקיד העורך.²¹

שרתוק, שעלה ארצה בגיל 9 עם משפחתו (אביו היה מאנשי ביל"ו, ש"ירד" לרוסיה וחזר ארצה לאחר יותר מעשרים שנה), למד במחזור הראשון של גימנסיה "הרצליה", שירת כקצין בצבא התורכי, ולאחר מכן למד במוסד היוקרה הבריטי "לונדון סקול

אוף אקונומיקס". כשהחל ברל בהכנותיו להקים את "דבר", הזעיק את שרתוק ארצה, בהסבירו: "בלעדיו לא אוכל."²² והטיל עליו שורה של תפקידים בהתאם לכישוריו. בין השאר שלט הצעיר בן השלושים באנגלית, ערבית ותורכית, לידיעותיו בעברית יצאו מוניטין עוד לפני כן ובמיוחד בשנותיו המאוחרות, ובנוסף היה מעורה בחיים הפוליטיים דאז — בהסדרות הכללית, במפלגת אחדות העבודה, ולאחר מכן במפא"י.

שרתוק היה מן העובדים המסורים של "דבר" בתחילתו. על עבודתו ומקומו בעתון כתב לאחר שנים בגוף שלישי:

בין החברים המרכזיים במערכת — משה, צעיר, ערני ונמרץ, בעל עין טובה וחיוך ידידותי. הוא כותב בבעיית תנועת הפועלים בארץ ובעולם, בשאלות מדיניות, ביחוד בענייני אנגליה וארצות ערב, מתרגם, נושא בעול העבודה היומיומית של העתון, "עושה" את העמוד הראשון ומעצב דמותו, מחדש חידושים בעימוד, שהפכו בנין אב לעתונות היומית כולה.²³

אחרי מאורעות תרפ"ט-1929 החל "דבר" להוציא שבועון באנגלית ושמו — כמובן — "DAVAR" ושרתוק ערכו בהצלחה גדולה במשך שנתיים. לימים סיפר שרת, שהיו שהישו את השבועון באנגלית של "דבר" ל"אובזרבר" הבריטי.²⁴

ב-1931 עבר חתול שחור בינו לבין ברל כצנלסון, כשנקרא לשמש כמזכירו של חיים ארלוזורוב בסוכנות היהודית. ברל עירער על כך בפני מוסדות מפא"י, והעלה שורה של נימוקים, מדוע אסור לשרתוק לעזוב את מערכת "דבר", אך ללא הועיל. כשעזב, נסגר השבועון באנגלית מחוסר עורך מתאים.

בשנים הבאות, ואף כשהיה שר חוץ וראש ממשלה, שמר על קשר עם מערכת העתון, ולא פעם הוזמן להתייעצויות. כך היה גם בסוף 1953. יומנו מ-18 בדצמבר 1953 מגלה:

הזמנתי להתייעצות פנימית על שיפורים בעתון — התייעצות שאיחרה לבוא לפחות חמש שנים. אך טוב מאוחר מלעולם לא! כיכרונני בפתיחה והרציתי [על] המומים והפגמים שאני דואב וקובל עליהם כמעט מדי יום בפותחי את העתון מדי בוקר בבוקרו. דוד זכאי אמר אחר כך כי דיברתי כאילו לא נטשתי מעולם את המערכת אלא חייתי כל הזמן את בעיות העתון וליקוייו.²⁵

חיים שורר — "40 יום בברית המועצות"

"יש הקונה עולמו בשעה אחת", אומר מאמר חז"ל. חיים שורר (1895-1968) קנה עולמו בסידרת מאמרים אחת, שפורסמה ב"דבר" בשלהי 1954, ולאחר מכן גם כונסה בספר: "40 יום בברית המועצות". שורר היה העתונאי הישראלי הראשון שהותר לו לסייר בברית המועצות, ואף הורשה להיפגש עם יהודים, בעת שהמעצמה

מצוקת אחינו שם, והשמעתי את הזעקה הגדולה שהדיה הגיעו לכל הארצות שבהן יהודים חיים, כפי שכתב שש שנים לאחר שובו.²⁷ שורר גם כתב מספר ספרים. אחד הנודעים שבהם נקרא "החייל 9172", והוא מתאר את שירותו בחיל התותחנים הבריטי במלחמת העולם השנייה, לאחר שנטל חופשה ארוכה, בת ארבע שנים, מהעתון.

בתקופתו עבר "דבר" משברים לא מעטים, והעתון — שבעבר היה מס' 1 — איבד מהשפעתו. תקופה קשה במיוחד עברה על שורר בתחילת שנות ה-60, בימי "פרשת לבון". שורר, יוצא "הפועל הצעיר", תמך בלבון, בעוד שבכירים אחרים ב"דבר" הלכו עם בן גוריון.

כך אפשר היה למצוא, בעמוד המאמרים של "דבר", את דברי תומכים נלהבים של בן גוריון, כמו נתן אלתרמן, לצד מאמר חריף נגדו של שורר. במכתב לחנה זמר, ערב הבחירות המוקדמות לכנסת ב'1961, כתב:

...בינתיים אוכלים אותי יום יום; נוגסים כל יום חתיכה ממני, אבל לא קל לכלות אותי. אינני יודע מה יהיה אחרי הבחירות. אני, בכל אופן, מוכן לכל. אינני "מפתר" משום דבר ומשום איש ולא אתחיל עכשיו, בסוף הקריירה שלי, להיכנע או לוותר על חופש מצפוני.²⁸

ב־1965 פרש, בשל הרעה במצב בריאותו, אך המשיך לכתוב ב"דבר" כמעט עד יומו האחרון.

הסובייטית היתה סגורה ומסוגרת ורודפת את היהודיה.

חיים שורר היה מצעירי העלייה השנייה. בגיל צעיר נימנה עם ראשי מפלגת הפועל הצעיר, ומייסדי מושב העובדים נהלל. הוא הירבה לכתוב בעתונות התנועתית ושלח מאמרים ורשימות מכל מקום בו שהה, לרבות משליחויות ארוכות בקרב הנוער היהודי במזרח אירופה. ב־1936 הוזמן לעבוד ב"דבר", ותפקידו הראשון היה עורך לילה. בערוב ימיו סיפר על השיעור הראשון שקיבל ממשה בילינסון: "זכור דבר אחד — כל שגיאה שלך, קלה כחמורה, גלויה כל בוקר לעיני אלפי אנשים."²⁹

שורר היה עתונאי שעסק בתחומים רבים. הוא ראה עצמו ככתב, ריפורטר בלשון הימים ההם, פובליציסט ופליטוניסט, כלומר מחבר רשימות קלילות. כאמור, לאחר חמש שנים ללא עורך, נבחר שורר להיכנס לנעליהם של ברל כצנלסון וזלמן שז"ר. הוא התמיד בתפקידו 11 שנה, עד 1965. שיאה של תקופה זו היה כבר בתחילתה — נסיעתו לברית המועצות, איסוף החומר בתנאים קשים במיוחד, ופירסום המאמרים לאורך שבועות מספר. שנה שלמה נפגש שורר עם אנשי השגרירות הרוסית בתל אביב, שמע מהם על הנעשה בארצם וניסה לשכנעם להעניק לו ויזה. הם סברו כנראה, שאם ייענו לו, לא יחמיר כליכך בכתיבתו. אכזבתם היתה רבה, כשכתב שורר, בכל גילוי הלב, על מצבה הקשה של היהדות הסובייטית (היה זה פחות משנתיים לאחר מות סטלין). "זכיתי להיות הראשון מישראל שראה כמו עיניו ושמע כמו אוזניו את

כמה עשרות ממשתתפי "דבר" בשנות ה-40, ימי הזוהר שלו. בין היושבים מימין לשמאל: דב סדן (שני מימין), אליעזר שטיינמן (רביעי מימין), זלמן שז"ר (חמישי), אשר ברש (שישי), דוד זכאי (רביעי משמאל). בין העומדים: חיים שורר (תשיעי משמאל), ברכה חבס (רביעית משמאל), מיכאל אסף (חמישי משמאל).

ברכה חבס – "כתבת השטח הראשונה"

כתרים רבים קשרו לראשה של ברכה חבס (1900-1968), אך דומה שהחשוב ביותר הוא כתר "הכתבת העברית הראשונה אחרי אלפיים שנה". נכון שחמדה בן יהודה הקדימה אותה בשנים לא מעטות, אך רעייתו של אליעזר בן יהודה, ועוזרתו הנאמנה בעריכת עתוניו, יושבה בירושלים ושם כתבה וערכה, ואילו ברכה חבס היתה ללא ספק "כתבת השטח" הראשונה. את כל פריה העתונאי נתנה ל"דבר" ולעתונים שצמחו בחצרו, כמו "דבר הפועלת", "דבר לעולה", "הגה", "אומר", "דבר לילדים" ו"דבר השבוע".

ברכה חבס נולדה ברוסיה ועלתה ארצה עם הוריה בהיותה בת שבע. היא סיימה סמינר למורות, עבדה עם נוער עובד ונוער מצוקה, והחלה שולחת מפרי עטה ל"דבר". ברל כצנלסון עקב אחר כתיבתה והזמינה לעבוד בעתון. תחילה עסקה יותר במה שכונה אז "ריפורטז'ה סוציאלית", כלומר כתיבה בנושאי חברה ומצוקה. מאוחר יותר הירבתה לכתוב ממקומות מרוחקים בארץ ואף בעולם. כך לדוגמה, היא ליוותה את רוב יישובי "חומה ומגדל" ביום עלייתם, כשהשיא הוא בעלייה לחנייה, במרס 1938. לאחר מכן אף הוציאה ספר, המבוסס על רשימותיה בנושא זה.

ברכה חבס היתה זו שכתבה את רשימות הפתיחה בגיליונות הראשונים של "דבר לילדים" כי ראתה בקוראים הצעירים את דור העתיד של "דבר". "ילדי דבר" – כך כינתה אותם. כתיבתה היתה "מגויסת", תוך שהיא מסבירה לילדים את תרומת היישוב היהודי לרווחת כל תושבי הארץ, לרבות הערבים שבהם, והצורך שלא לפגוע בערבים חפים מפשע (לאחר פרוץ מהומות הדמים באפריל 1936).²⁹

במשך שנים היתה "הכתבת הנודדת" של העתון, וכתבותיה הופיעו תחת הכותרת "בדרכים". משימותיה העתונאיות הוליכו אותה לקונגרסים הציוניים באירופה, למגויסי היישוב במלחמת העולם השנייה ברחבי המזרח התיכון, ולשרידי השואה לאחר המלחמה. כשקמה המדינה ומאות אלפי העולים זרמו אליה, נטלה על עצמה להיות להם לפה. היא אהבה להיפגש עם בני אדם מרובדים ומוצאים שונים, ו"הם ש'הריצו' אותה כל הימים והשנים."³⁰ בשנות ה-50, כאשר בעלה, דוד הכהן, כיהן כשגריר ישראל בכורמה, שלחה ל"דבר" כתבות גם מהמזרח הרחוק. הווג הכהן-חבס הוזמן לסין העממית, ובימים ההם זו היתה סנסציה גדולה.

ברכה חבס כתבה וערכה רשימה ארוכה של ספרים, רובם על נושאים שאליהם התודעה בעבודתה העתונאית. בין הנודעים שבהם: "הספינה שניצחה" (על "אקסודוס") ו"פוחי השערים ממזרח ומים" (על ההעפלה היבשתית והימית ערב קום המדינה).

דן פינס – "העתונאי האידיאלי"

דן פינס (1900-1961) היה עתונאי, פובליציסט, עורך ויו"ר אגודת העתונאים בתל אביב, אך כראש וראשונה ראה עצמו "עתונאי

מגויס", עוד מהימים שבהם ישב בכלא הסובייטי, בעוון ציוניותו. המגויסות והמחויבות שלו למען הציונות וארץ ישראל היו כה חזקות, עד שלבנו שגולד בברית המועצות שלאחר המהפכה נתן שם יחיד ומיוחד: קפא"י (ראשי תיבות של קופת פועלי ארץ ישראל, המכשיר הכספי הראשון של מפלגת פועלי ציון, עוד בימי העלייה השנייה).

הוא לא נימג עם ראשוני "דבר", משום שעלה ארצה רק ב-1930, לאחר מספר שנות מאסר בסיביר, בשל פעילותו כראש תנועת "החלרץ" הציונית ברוסיה. כאן נכנס מיד לעבודה עתונאית, ובה התמיד עד מותו בטרם עת, לאחר מחלה ממושכת. כל השנים היה מבכירי "דבר", מזכיר המערכת ומועמד לעורך בתחילת שנות החמישים, אלא שהתפקיד לא ניתן לו, ובסופו של דבר היה לעורך העתון המנוקד "אמר", אחד מעתונים וכתבי עת רבים שיצאו לאור בבית "דבר". בעריכת "אמר" ראה שליחות, מתוך הנחה, שעולה חדש הקורא את העתון, ילמד באמצעותו עברית ויגיע בשלב הבא ל"דבר".

בעיני עצמו ובעיני אחרים היה "עתונאי אידיאלי", כפי שהגדירו יעקב עמית, ידיד ויריב, ועורך "על המשמר". "קנה המידה החברתי והמוסרי היה תמיד נר לרגליו... [לדעתו] מקצוע העתונות יהיה טבוע תמיד בחותם של מוסריות עמוקה."³¹ העתונות הישראלית, לדעתו, חייבת לגלות יתר אחריות בכתיבתה, שכן "לא בלבדורות אנו עוסקים, לא כתב היד העיקר, אלא כתב הלב... הגענו לדמה מסוימת בהפצת ידיעות, חדשות. דרושה לנו הפצת רעיונות... מן ההכרח שהעתונאי יחיה חיי רוח, מלבד משיכת קולמוס וורזירות פולמוס..." הוא הציג (ב-1958) שהעתונות תגביל עצמה מרצון, לא תחדור לחיי הפרט, ובמילותיו שלו: "יש קצה, תחום מוצנע, האסור במגע". הוא סבר שלא האקטואליה היא בסיס העתון, כי אם "קורות העתים, מאורעותיהן, הן מוטותיה, קורות בניינה. דברים שבעתון חומר הם גם לספרות וגם להיסטוריה. גדולה, אפוא, האחירות [על העתונאים] פי כמה."³² (דעה דומה למדי לזו של ראש הממשלה דוד בן גוריון, כפי שהשמיעה בפני העתונאים בשלהי 1951, וראה בגיליון זה של "קשר", עמ' 57-59).

פינס היה בעל ידיעות נרחבות בסוגיות ישראליות ובין לאומיות. רוחב הידע שלו בא לידי ביטוי ב"אנציקלופדיה לעם" שערך בשנות ה-50 יחד עם בנו קפא"י, וזכתה בזמנה להצלחה גדולה. כן חיבר מילון לועזי-עברי.

הרצל ברגר – "דמוקרטיה בלי פיוושים"

הרצל ברגר (1904-1962) היה מבכירי "דבר", כותב המאמרים הראשיים, חבר כנסת מאז הכנסת הראשונה עד החמישית, ומועמד לעורך העתון בתחילת שנות ה-50. הוא לא היה לעורך רק משום שלא רצה; הוא העדיף להמשיך בכתיבה, בעבודתו בכנסת כחבר פעיל בוועדת חוץ וביטחון, וב"קול ישראל", שם שימש כפרשן

הצעיר" בפולין. כרכים מבני דורו, התעתד לעבוד בארץ בחקלאות, ולשם כך למד וטרניניה. כשעלה ארצה ב-1929, הצטרף לקיבוץ עין החורש, ובו היה חבר עשר שנים. את הקיבוץ עזב מסיבות אידיאולוגיות ובשל סכסוך חמור שנפל בינו לבין מנהיג התנועה, מאיר יערי, במיוחד על רקע אי הסכמתו ליתר דבקות ב"עולם המחר" הסובייטי.

ב-1939 הצטרף למערכת "דבר", ובשנים הבאות הירבה לכתוב מאמרים פובליציסטיים, וכן מילא שורה ארוכה של תפקידים בכירים בהסתדרות העובדים. ביניהם: חבר הוועדה המרכזת ויושב ראש המרכז לחינוך ולתרבות.

ב-1970 פרש לגמלאות, אך המשיך לכתוב ב"דבר" ופירסם ספרים בנושאי חברה ועתונות. בין ספריו: "דעת הקהל והעתונות" ו"החברה הישראלית במבחן התקופה". את עצמו, הפובליציסט, ראה כ"איש ביניים", ש"מעמדו בין הפילוסוף ובין המדינאי. הוא כעין פריזמה, שמשתכרות בה קרני האור של מאורי הדעת מזה ושל אנשי המעשה מזה, והן מוחזרות לרחבי הציבור. מאידך גיסא, משמש העתונאי דוברם של המוני העם באוני שליחי הציבור, אנשי ההלכה והמעשה כאחד."³⁶

גוטהלף היה חסיד העתונות הציבורית-רעיונית. הוא החזיק בדעה, שקיומו של עתון אינו יכול להיות מותנה ברווחיותו. "זכות-החיובתה של חברה, או של תנועה הזקוקה לכלי מבטא משלה, להבטיח את הופעתו הסדירה". המודעות, לדעתו, אסור שיקבעו את גורל העתון.³⁷ יהודה גוטהלף הגיע לגיל מופלג (91). הוא המשיך לכתוב ולפרסם עד ימיו האחרונים.

דוד זכאי — "מכה בפטיש גדול"

דוד זכאי, שנפטר ב-1978, זכה אף הוא לאריכות ימים — גם הוא נפטר בגיל 91. זכאי, איש העלייה השנייה, מראשוני ההסתדרות, היה חבר קרוב לברל כצנלסון, ואיתו הגיע ל"דבר". בימים הטובים של העתון נודע בעיקר בשל מדורו "קצרות", שהופיע תמיד בעמוד האחרון, למעלה מימין. היו אלה קטעים קצרים ביחס, כיאות לשם המדור, שבהם כתב זכאי על עניינים העומדים ברומו של עולם, מנקודת מבט אישית. כן הירבה לכתוב מאמרים בנושאי תרבות וספרות בגיליונות ערב שבת.

מבין הקוראים הוותיקים, יש הזוכרים את זכאי דווקא בשל מדורו "בשמים", מדור ראשון לאסטרונומיה בעתונות הישראלית. הוא כתב על הכוכבים במסילותם גם בכתבי עת מדעיים בארץ ובחוץ לארץ.

במערכת "דבר" מילא תפקידים שונים, וביניהם מזכיר המערכת. הוא נהג לשוחח עם פרטי העתונאים, שמע מה העסיק אותם וסיפר להם מניסיונו. חדרו במערכת היה פתוח לכל מבקר. זכאי היה שייך לדור שאצלו הזדהות הפרט עם הכלל (במקרה

מדיני. ייתכן שהדבר נבע מאופיו הנוח מדי, מעדינותו, שהיו ידועים לכל, לרבות לו עצמו.

ברגר היה בעל השכלה רחבה, וקיבל תואר דוקטור למשפטים ולמדע המדינה באוניברסיטת יינה שבגרמניה בגיל צעיר. הוא היה יליד רוסיה, ונשם ציונות וסוציאליזם מיום לידתו, אפילו שמו מעיד על כך, כיוון שנולד זמן קצר לאחר מות הרצל. מרוסיה עבר לפולין, ממנה לגרמניה וחזרה לפולין. במדינה זו היה במשך מספר שנים חבר במערכות עתונים וכתבי עת ציונים סוציאליסטים, מקבילי "דבר" בגולה. כשעלה ארצה ב-1934 נקלט מיד במערכת "דבר". כמשך שנים, בימי עריכתו של זלמן שז"ר ולאחר מכן, כתב את "דבר היום", ויודעי דבר נהגו לספר כי שז"ר העורך הכניס בדבריו פאתוס ו"ציונות", מבלי שברגו עדין הנפש העז להתנגד.

לאחר שנפטר, באוגוסט 1962, כתב עליו שז"ר:

מאז שהעט המבורך נפל מידו של אחינו הבלתי נשכח משה בילינסון, בעצם שנות המסה, החל קמעא קמעא להיות מופקד [על כתיבת המאמרים הראשיים] בחתימת שם ובעילום שם, ובגלגולי תפקיד... והנה נפל [העט] אף מידו שחלשה.³⁸

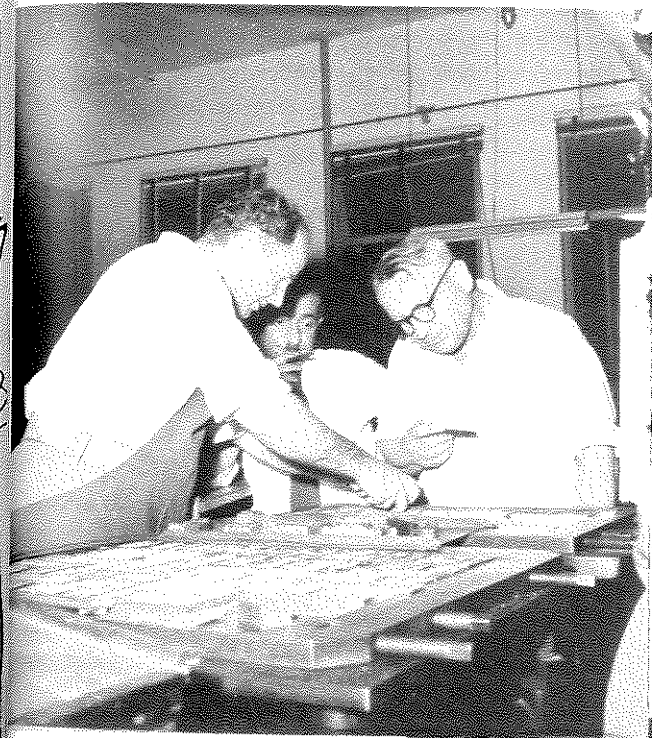
תנה זמר וזכרת, שלא פעם היה משנה את המאמר הראשי שכתב, לאחר החלטת מועצת המערכת, בניגוד לדעתו. להגנתו אמר: "לא ברור אם התבונה אצלי או אצל הקולקטיב".³⁴

זמן קצר לפני פטירתו הוענק לו פרס סוקולוב לעתונאות על כתיבתו הפובליציסטית. לטקס חלוקת הפרס לא יכול היה להגיע ואשתו היא שקיבלה את הפרס במקומו.

הרצל ברגר היה ציוני וסוציאליסט אידיאי, ובה בשעה קנאי לחופש העתונות ולדמוקרטיה הישראלית. בעיצומה של מלחמת העצמאות, כשהועלתה הצעה מרחיקת לכת לסגור את כל העתונים, ולהסתפק ביומון ממשלתי אחד, הזדעק ברגר, וגינה את ההצעה — שלא ברור כמה תומכים היו לה — בלשון חד משמעית. "החדשים הראשונים של קיום המדינה היו לא חדשי שגשוג של החירות הפנימית אלא חדשי הגבלתם, ואנו מצווים לצמצם את ההגבלות ככל האפשר". הוא קבע שעל המדינה "להיזהר מכל משמר", שלא להרבות בהגבלות הרבות ממילא, "כי אנו זקוקים לחינוך האזרח ולחינוך איש השלטון לחירות ולאחריות ולזכויות דמוקרטיות, והתקופה הראשונה בחיי המדינה, השפעתה החינוכית, לטובה או לרעה, רבה ביותר... אנו רוצים שבמדינתנו תשלט דמוקרטיה בלי פירושים פשוט דימוקרטיה..."³⁵

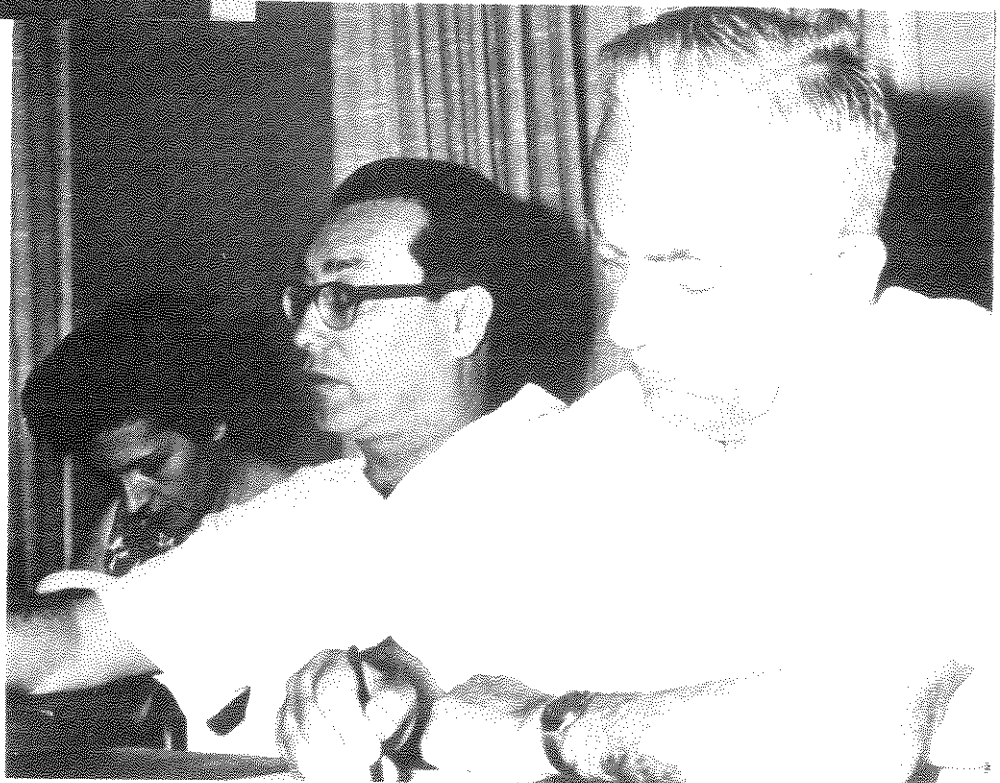
יהודה גוטהלף — "בין הפילוסוף למדינאי"

יהודה גוטהלף (1903-1994) ערך את "דבר" במשך חמש שנים — במחצית השנייה של שנות ה-60. רוב שנותיו במערכת היה "הסמן השמאלי" של העתון, כראוי לאחד מראשוני תנועת "השומר"

ברכה חבס ובעלה דוד הכהן, בעת שליחותם במזרח הרחוק

חיים שורר בדפוס "דבר", בוחן את העתון של מחר (למעלה). יהודה גוטהלף ולידו חיים איזק וחנה זמר (מימין)

מונים, יום יום, על הסדן, וקול מכתה הוא אחד ויחיד: עצמאות ישראל, צדק סוציאלי ושלום עולמי.³⁸

אם תרצו, בקטע קצר זה מתוך "קצרות" בא לידי ביטוי ה"אני מאמין" הקולקטיבי של "דבר" בעשרות שנותיו הראשונות. נראה שבשנים מאוחרות יותר לא היה לקו מערכת זה די קוראים, והעתון "איבד גובה", עד שנסגר השנה.

***

1. אניטה שפירא, "ברל", כרכים א'ב, תל אביב 1980, ובעיקר הפרק המוקדש להקמת "דבר" ולשנותיו הראשונות בעריכת ברל, עמ' 241-269. להלן: ברל.
2. ב. כצנלסון אל מ. ליפסון (ניו יורק), 18 בפברואר 1925, "אגרות ב. כצנלסון", כרך ח', תל אביב 1973, עמ' 195.
3. ברל, א', עמ' 268.
4. שם, עמ' 11.
5. דבר, "הטור השביעי", 18 באוגוסט 1944.
6. ברל, א', עמ' 262-263.
7. קביעתו של הביבליוגרף ג. קרסל. וראה את הערך "משה בילינסון" באנציקלופדיה העברית, כרך ח', ירושלים ותל אביב תשט"ז, עמ' 464.
8. ניהושים רבים הושמעו לגבי זהותו האמיתית של מ.ד., אך כפי שמציין בהערה עורך כל כתבי ברל כצנלסון, יהודה ארז (כרך ח', עמ' 47), זוהי חתימה אנונימית לכותבי מאמר המערכת "דבר היום". להלן: כתבים, ח'.
9. וראה בנדון: מנוחה גלבוז, "ראשית 'דבר'", קשר 16, נובמבר 1994, עמ' 83, 85.
10. דוד רמז, "טורים", תל אביב תשי"ב, עמ' 418-419.
11. ברל, א', עמ' 262.
12. כתבים ח', עמ' 50-51.
13. דבר, 18 בדצמבר 1936.
14. שם, 23 בינוי 1936.
15. על עתונו הראשון של זלמן שז"ר, ראה: קשר 2, נובמבר 1987, עמ' 112-113.
16. א.ת. אלחנני, "נשיא מדינת ישראל שניאור זלמן שז"ר", דבר, 22 במאי 1963.
17. חיים איזק, "העורך שלא היה 'עתונאי'", דבר, 11 באוקטובר 1974.
18. דבר, 22 במאי 1963.
19. איזק, ראה הערה 17 לעיל.
20. וראה מאמרי: "מייבאים עורך ל'דבר'", קשר 14, נובמבר 1993, עמ' 119-124. המועמד העיקרי היה חיים גרינברג, מראשי תנועת העבודה היהודית בארצות הברית.
21. "ברל קיווה [ב-1931]... להעביר את עולו של 'דבר' מעליו אל שכמו של שרתוק", ברל, ב', עמ' 378.
22. ברל כצנלסון אל דב הוז, 16 בינוי 1924. בתוך: "אגרות ב. כצנלסון", כרך ח', תל-אביב 1973, עמ' 181.
23. כשעמד שרת להתמנות לראש הממשלה, פירסם השבועון "דבר השבוע", מבית התוצאה של "דבר", סידרת כתבות על דרכו מנערותו. הן חוברו על ידי עורך השבועון משה בן אלול, בחתימת מ. אחייוסף, אם כי למעשה הוכתבו על ידי שרת, כפי שמגלה יומנו ב-19 בדצמבר 1953:

מודעה עצמית של "דבר", לפני שהיה ל"דבר ראשון", בתקופה שעורכיו קיוו לעתיד טוב יותר

זה, הציוני-סוציאליסטי, ולאחר 1948 — עם המדינה) היתה מלאה ובלתי ניתנת לחלוקה. כך גם לגבי העתון, שתפקידו לאומי, חברתי וכלל עולמי. במדורו "קצרות" כתב ביום העצמאות העשירי של ישראל, אותו יום עצמו שבו הופיע גיליון ה-10,000 של "דבר":

...תחנה זו — תחנת ה-10,000 — חלה בדרך מקרה בה' באייר תשי"ח. תחנת מוצא וראשית זו, עצם יום מלאות עשר שנים למדינת ישראל — דבר זה משהה אותי עוד כלשהו: כלום אין שייכות מה בין 10 אלו לבין 10,000 האלה? כלום לא היתה תמצית תמציתם של עשרת אלפים גליונות "דבר", כל עיקרם ותוכם — מדינת ישראל? וכלום אין במאמץ המיוחד של אלף הזרועות — ובראשן זרועות הפועלים, ש"דבר" הוא נושא חזונם הלאומי והחברתי — כלום אין במאמץ הזה ובהישגיו גם מכות הזרוע הארוכה של העתון, אשר הייתה בפטישה עשרת אלפים

31. יעקב עמית, "לזכרו של דן פינס", ספר השנה של העתונאים, תל אביב תשכ"ב (1962), עמ' 250.
32. דן פינס, "הגבלות מרצון", ספר השנה של העתונאים, תל אביב תשי"ח (1958), עמ' 169.
33. זלמן שז"ר, "הרצל ברגר", דבר, 30 באוגוסט 1962.
34. בשיחה עם מחבר המאמר.
35. על הפרשה בכללותה, ראה המאמר "עתון יומי אחד בלבד — בבעלות הממשלה", קשר 2, נובמבר 1987, עמ' 105-101. המובאות הן מעמ' 104-103.
36. יהודה גוטהלף, "דעת הקהל והעתונות", תל אביב 1969, עמ' 133.
37. חיים איזק, "ראשונים ואחרונים במראה", בתוך: "דבר" בן חמישים תל-אביב 1975, עמ' 62.
38. דוד זכאי, "קצרות", דבר, 25 באפריל 1958.
- "הכתבתי לכן אלול..." מ. שרת, "יומן אישי", כרך א', תל אביב 1978, עמ' 239. להלן: שרת. הקטע לקוח מתוך הכתבה השלישית בסידרה, "משה שרת — קורות חייו", דבר השבוע, 52, 17 בדצמבר 1953.
24. שם, שם.
25. שרת, א', עמ' 237-238.
26. חיים שורר, "40 שנה בעתונות", ספר השנה של העתונאים תש"ך (1960), עמ' 372.
27. שם, עמ' 275.
28. חנה זמר, "חיים שורר ז"ל", ספר השנה של העתונאים תשכ"ח (1968), עמ' 329-330.
29. וראה לדוגמה, רשימות הפתיחה שלה (כל אחת בהיקף של כ-1200 מלה) דבר לילדים, 30 באפריל 7 במאי 1936.
30. ג. קרסל, "ברכה חבס — הרפורטריט-הסופרת בתסד עליון", ספר השנה של העתונאים, תשכ"ח (1968), עמ' 331.